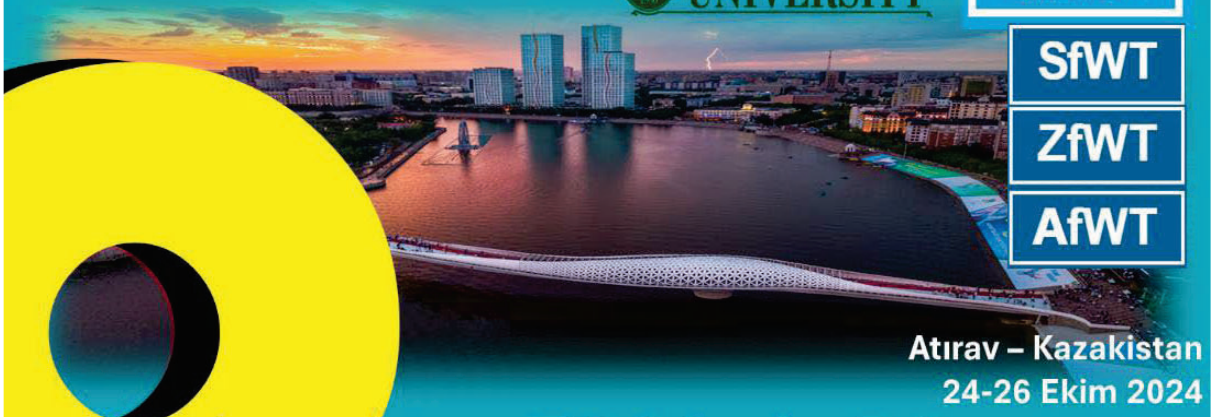
ATYRAU UNIVERSITY

IfWT
Institut für die Welt der Türken

SfWT

ZfWT

AfWT

Atırav – Kazakistan
24-26 Ekim 2024

Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

Bildirileri

Editörler

Prof. Dr.
Necati DEMİR

Doç. Dr.
Berker KURT

Dr. Öğr. Üyesi
Celal Can ÇAKMAKCI

Doi:10.5281/zenodo.14570525
ISBN: 978-625-00-2609-0

asu.edu.kz

www.weltdertuerken.org

8. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

24-26 Ekim 2024

Atırav-Kazakistan

8. ULUSLARARASI TÜRKLERİN DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

Editörler / Editors

Prof. Dr. Necati DEMİR

Doç. Dr. Berker KURT

Dr. Öğr. Üyesi Celal Can ÇAKMAKCI

Bu kitap 24-26 Ekim 2024 tarihinde Türklerin Dünyası Enstitüsü ve H. Dosmuhamedov Atırav Üniversitesinin ortaklığında düzenlenen 8. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumunda yüz yüze veya çevrim içi olarak sunumu yapılan bildirilerin tam metinlerini kapsamaktadır. Bildirilerin hukuki ve etik sorumluluğu yazarlarına aittir.

Doi: 10.5281/zenodo.14570525

ISBN: 978-625-00-2609-0

Ankara – 2024

İÇİNDEKİLER

iii-xv
İÇİNDEKİLER

xvi-xviii
SEMPOZYUM KURULLARI

xix-xxxii
SEMPOZYUM PROGRAMI

xxxiii-xxxiv
SEMPOZYUM İSTATİSTİKLERİ

BİLDİRİLER

1-18
İSKİTLER / SAKALAR'IN COĞRAFYASI
NECATİ DEMİR

19-31
DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE OĞUZ EDEBİYATI
NECATİ DEMİR

32-56
TARANÇİLERDE POTA OYUNU VE HALK KOŞAKLARI
ADEM ÖGER

57-85
TARANÇİLER ÜZERİNE N. N. PANTUSOV'UN ARAŞTIRMALARI-2: BAKŞI DUALARI
ADEM ÖGER

86-99
GEZGİNLER, TEBRİZ VE UZUN HASAN
MEHMET ÖZMENLİ, GÖKHAN HAMZAÇEBİ

100-112
TÜRK KÜLTÜR VE FOLKLOR TARİHİ İÇİNDE DAVUL'UN YERİ
GÖKHAN HAMZAÇEBİ, MEHMET ÖZMENLİ

BİLDİRİLER

İSKİTLER / SAKALAR'IN COĞRAFYASI[1]

GEOGRAPHY OF THE ISKITES / SAKAS

Necati DEMİR[2]

Özet

Sakaların tarihi, Avrupa ve Asya'daki bütün milletlerin tarihi ile yakından ilgilidir. O yüzden çok önem verilmiş ve çok tartışılmıştır.

Genel Türk tarihine bakıldığında Sakaların, merkezi Altay ve Sayan Dağları'nda bulunan Ti / Ti'k'lerden (<Türk) ayrıldığı görülmektedir. Adları, Türkçe *say* "kır, çöl, bozkır" sözcüğü ile *-ka* isimden isim yapım ekiyle oluşmuştur. Türkçe *Sayka* sözcüğü, zaman içerisinde *Saka* biçimine gelmiştir.

Sakaların tarih sahnesine çıktığı alan Altayların güneyi, Doğu Türkistan, Kazakistan bozkırları, Tanrı Dağları ve Fergana Vadisi gibi görünmektedir. İlk başkentleri Almatı yakınlarında olmalıdır.

Saka Devleti'nin bize ulaşan ilk hakanı Alp Er Tunga'nın babası Bişenk'tir. Bişenk yaklaşık olarak MÖ 740-660 yaşamış olmalıdır. Sakaların en tanınmış hakanı Alp Er Tunga ise yaklaşık olarak 700-625 yılları arasında yaşamıştır. Onun ata yurdu Ceyhun Nehri'nin doğusu, Turan Ovası, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan çevresidir.

Saka Devleti'nin toprakları Alp Er Tunga döneminde ve daha sonra çok genişlemiştir. Sakalar zaman zaman Tuna Nehri ile Doğu Türkistan arası bölgeye hâkim olmuşlardır.

MÖ 5. yüzyılda Ahameniş İmparatoru I. Darius tarafından çivi yazısı alfabesi ile işlettirilmiş 3 dilli Behistun kitabesinde Sakalar, *Saka tigrak hauda* (Sivri başlıklı Sakalar), *Saka tyaiy para draya* (Denizin ötesindeki Sakalar) ve *Saka hauma varga* olmak üzere üç grupta incelenmektedir. *Saka tyaiy para draya* yani denizin ötesindeki Sakalardan kasıt Karadeniz İskitleri akla gelmektedir. Hazar Denizi'nde Tuna'ya kadar olan sakalar. Bu kısma

[1].Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından ID: 9358 SGA-2024-9358 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

2.Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Ankara-Türkiye, necatidemir@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0003-0762-410X.

Karadeniz'in güneydoğu sahillerini de katmak gerekir. Zira Artvin'den Sinop'a kadar Sakalarla ilgili çok sayıta önemli izler tespit edilmiştir.

Pers kaynaklarında geçen *Saka hauma varga*, Herodotos'ta geçen *Sakai Amyrgioi* olmalıdır. Onların yurdu Çin sınırları idi.

Saka tigrak hauda (sivri başlıklı Sakalar): Tarihte ilk kadın hakan olarak bilinen Tomris Hatun, Sakaların *Saka tigrak hauda* (sivri başlıklı Sakalar) kolunun devamı olan Massagetlerin devlet başkanıdır. Onların yurdu ise Hazar çevresidir.

Biz bildirimizde yeni gelişmeler ışığında Sakaların yurtlarını yeniden ele alıp değerlendireceğiz. Ulaştığımız bilgileri bilim dünyası ile paylaşacağız.

Anahtar kelimeler: Türkler, Türk coğrafyası, Sakalar / İskitler, İskitlerin yurtları.

Abstract

The history of Sakas is closely related to the history of all nations in Europe and Asia. That's why it has been given so much importance and discussed so much.

Looking at the general Turkish history, it is seen that the Sakas were separated from the Ti / Ti'k (<Turk), whose centre was located in the Altai and Sayan Mountains. Their name was formed from the Turkish word say 'country, desert, steppe' and the noun suffix -ka. The Turkish word Sayka became Saka over time.

The area where the Sakas appeared on the stage of history seems to be the south of Altai, East Turkistan, Kazakhstan steppes, God Mountains and Fergana Valley. Their first capital must have been near Almaty.

The first ruler of the Saka State to reach us is Bishenk, the father of Alp Er Tunga. Bishenk must have lived approximately 740-660 BC. Alp Er Tunga, the most famous ruler of the Sakas, lived approximately 700-625 BC. His ancestral homeland was the east of the Ceyhun River, the Turan Plain, the God Mountains, around East Turkistan.

The territory of the Saka State expanded a lot during and after the reign of Alp Er Tunga. Sakas dominated the region between Danube River and East Turkestan from time to time.

In the trilingual Behistun inscription, which was engraved in cuneiform alphabet by Achaemenid Emperor Darius I in the 5th century BC, the Sakas are analysed in three groups: *Saka tigrak hauda* (Sakas with pointed heads),

Saka tyaiy para draya (Sakas beyond the sea) and *Saka hauma varga*. *Saka tyaiy para draya*, the Sakas beyond the sea, refers to the Black Sea Scythians. Sakas from the Caspian Sea to the Danube. The southeastern coast of the Black Sea should also be included in this section. Because many important traces of the Sakas have been identified from Artvin to Sinop.

The *Saka hauma varga* mentioned in Persian sources should be Sakai Amyrgioi mentioned in Herodotus. Their homeland was the borders of China.

Saka tigrak hauda (Sakas with pointed heads): Tomris Khatun, known as the first female ruler in history, was the head of state of the Massagetes, the continuation of the *Saka tigrak hauda* (pointed-capped Sakas) branch of the Sakas. Their homeland is the Caspian region.

In our paper, we will re-evaluate the homeland of the Sakas in the light of new developments. We will share the information we have reached with the scientific world.

Key words: Turks, Turkish geography, Sakas / Scythians, homeland of Scythians.

Giriş

İskitlerin adından, ilk kez Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon'un (MÖ 680-668) devrine ait bir vesikada bahsedilmektedir. Çivi yazılı metinlerde geçen "Gimirrai"lerin Kimmerler, "Aşguzai"lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir. Yine MÖ 7. yüzyılda kaleme alınan Asur kaynaklarında geçen Bartatua ünlü İskit kağanı *Alp Er Tunga*'dır[3].

MÖ 7. yüzyılda yazılmış Avesta'da, MÖ 5. yüzyıldan kalma Behistun Yazıtı'nda ve MS 240-272 yılları arasında yazılmış I. Şapur Kitabesi'nde Türkler ve Türk boyları / devletleri hakkında çok önemli bilgiler yer almaktadır.

İskitler (veya Sakalar) hakkında ilk söz eden kaynaklardan biri de Antik Yunan tarihçisi Herodotos'un MÖ 5. yüzyıl yazdığı "Historia" adlı eseridir. Herodotos'un dışında, İskitler ile ilgili diğer antik

[3] Asur kaynaklarında *Alp Er Tunga* adı *Barta-tua* olarak kaydedilmiştir. İsim benzerliği hemen dikkat çekmektedir. Özellikle son kısımdaki *tua* <*tuga* < *Tunga* sözcüğü … Sözcüğün orta bölümündeki erta < Er … Ön sesteki /B-/ veya P-/ ise *Alp* sözcüğünden geriye kalanlar olmalıdır.

kaynaklar arasında Yunan coğrafyacısı Strabon ve Romalı tarihçi Plinius gibi isimler de yer almaktadır.

Saka Devleti'nin ismi ile bize ulaşan ilk hakanı Alp Er Tunga'nın babası Bişenk'tir. Bişenk yaklaşık olarak MÖ 740-660 yaşamış olmalıdır. Sakaların en tanınmış hakanı Alp Er Tunga ise yaklaşık olarak 700-625 yılları arasında yaşamıştır. Onun ata yurdu Ceyhun Nehri'nin doğusu, Turan Ovası, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan çevresidir. Dolayısıyla Sakalar hakkındaki en eski bilgilerimiz şimdilik MÖ 740 yılına gitmektedir. Onların yaklaşık 50 yıl önce Türklüğün ana kolundan ayrıldığını düşünürsek, Sakaların 8. yüzyıldan itibaren tarih sahnesine çıktığını söyleyebiliriz. Onlar zaman geçtikçe çoğaldılar, Orta Türkistan'ı şekillendirdiler.

1.Saka / İskit adı

İskitlerin tarih sahnesine çıktığında onların yaşadığı coğrafyanın çevresinde çeşitli ülkeler bulunmakta idi. Kuzeyde Türkçe, Doğuda Çince konuşan beylikler, güneyde Medler, güney batısında Assurlular yaşamaktaydı. Sanıldığı gibi Persler, başlangıçta Sakaların komşuları değildi. Zira Pers İmparatorluğu MÖ 6. yüzyılda, MÖ 550 yılında II. Kiros tarafından kuruldu. Persler, Med İmparatorluğu'nu yıkıp İran platosunda bir imparatorluk oluşturdular[4].

Saka / İskitlerin adı Grek kaynaklarında "Skythai", Assur kaynaklarında "Aşguzailer" olarak geçmektedir. İskitlerin komşuları olan Çinlilerin kaynaklarında "Sai", "Sak", Part /Pehlevi (MS 240-272 yılları) kaynaklarında "Türkestan", "Sakasitan", "Saka Mülkü"[5] yani "Saka" olarak geçmektedir.

"Saka" adı Türkçe türemiş isimdir. Eski Türkçede "çöl, kır" manasında *say* sözcüğü bulunmaktadır. Yine Eski Türkçenin *-ka*, *-ke*

[4] Bu gelişmeler Firdevsî tarafından çarpıtılmış, Medlerin yerine Faslar / İranlılar koyularak kaleme alınmıştır. Herodot Tarihi'ne göre bu dönemde Med kralı *Kyaxares* (Keyhüsrev), Saka hakanı ise Prototsyas'tır (Türkçe kaynaklarda *Beşenk*).

[5] Ahmet Altungök, *Geç Antik Çağ Önasya Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2023.

isimden isim yapma eki ile geliştirilmiştir. Bu ek "baş-ka" (baş: baş, başka "diğer şeylere benzemeyen") ve "ür-ke" (*ür* "uzun müddet, *ürke* "daima") gibi örneklerde süreklilik bildirmektedir. Bu durumda -y- düştükten sonra *saka* biçimine gelen sözcük "sürekli olarak kırda, çölde yaşayan" anlamına gelmektedir.

2. Saka / İskitlerin Menşei ve Tarih Sahnesine Çıkışı

Saka / İskitlerin menşei ya da hangi milletten doğdukları, hangi dili konuştukları konusu dünyanın en karmaşık konuları arasındadır. Bu konu gündeme geldiğinde dünya bilim adamları gerçekten tanınmaz hale gelmektedir.

Bütün veriler Massaget'in, Saka ve İskitlerin kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır. Massaget, büyük bir ihtimalle *Mas* "Baş", *Saga* "Saka", /- *it*/ "çokluk eki -lar" dil unsurlarının birleşiminden oluşmuştur. "Baş Sakalar" ya da "Büyük Saka topluluğu" anlamına gelmektedir. Bütün Saka boyları Massagetlerden kopmuştur.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Saka Devleti'nin bize ulaşan ilk bilgi, rivayet de olsa, hakanının Alp Er Tunga'nın babası Bişenk ile ilgilidir. Bişenk yaklaşık olarak MÖ 740-660 yaşamış olmalıdır. Sakaların en tanınmış hakanı Alp Er Tunga ise yaklaşık olarak 700-625 yılları arasında yaşamıştır. Onun ata yurdu Ceyhun Nehri'nin doğusu, Turan Ovası, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan çevresidir.

Fakat Sakalar elbette ki gökten inmediler, yerden de çıkmadılar. Kendileri ile kan bağı olan bir ulustan bölünerek devlet kurdular. O ulus da on binlerce yıldır Baykal Gölü çevresi ve Yenisey Nehri boylarında yaşayan ön Türkler idi.

Strabon'un verdiği bilgilere göre Massagetlerin dört boyu vardı. Bunlar; *Asii*'ler, *Tochari*'ler, *Gasiani*'ler ve *Sacarauli*'ler idi. Sacarauli, Massegetlerin ana boyu idi. İli ve Chu nehirlerinin vadilerinde kalan Massagetae'nin kalıntılarıdır. Bu yüzden geride kalan Sakalara Massagetlere adı verilmiştir.

Özellikle batılı bilim adamları İskitlerin dili ve dini hakkında afaki tahminlerde bulunmuşlar, yine gerçek olmayan ölçülerle onların İrani kavim olduklarını iddia etmişlerdir.

19. yüzyılda Alman ve Amerikalı bilim adamları Kaspar Zeuss (1806-1856), Karl Müllenhoff (1818-1884), Wilhelm Tomaschek (1841-1901), Johannes Fressel (1857-1947), Raymond Louis Wilder (1896- Palmer, 1982) Sakaların dili ve dinini ölçü alarak İrani kavim olduğunu öne sürmüşlerdir.

20. yüzyılda akım devam etmiştir: Albert Herrmann, K. Kretschmer, Junge, H. H. Von der Osten, J. Potratz, M. İ. Rostovtzeff, R. Grousset[6] çeşitli deliller ileri sürerek Sakaları İrani kavim ya da Hind-Avrupalı saymışlardır[7].

Rus tarihçi Ivan Yegoroviç Zabelin, Sakaların Salav kökenli olduğunu ortaya atarak bilim dünyasını şaşırtmıştır. Onun en önemli delilleri Saka vazolarındaki resimler ile Slav dünyası benzerliğidir. Halbuki Slav kelimesi ilk olarak MS 6. yüzyılın başlarında Pseudo Cesarios adlı bir kilise babasının kaleme aldığı eserde karşımıza çıkar[8]. Daha öncesi şimdilik tespit edilememiştir. Ayrıca bahsedilen vazo resimleri Türklüğün günlük yaşamını sergilemektedir. 2

3.Saka / İskitlerin Yurtları

3.1. Saka / İskitlerin İlk Yurtları

Sakaların tarih sahnesine çıktığı alan tam olarak belirlenememiştir. Ancak arkeolojik araştırmalar onların ata yurdunun Altay Dağları, Yenisey Nehri çevresi olduğunu ortaya koymaktadır. Çin, Hint, Asur, Med ve Yunan kaynakları onları Ceyhun Nehri'nin doğusu ile Çin beyliklerinin arasında görmüştür. Ancak buralarda bulunan arkeolojik ürünlerin kaynağı Altaylar ve Yenisey Nehri boyları olunca yönümüzü buraya dönmek zorunda kalmaktayız.

---

6 Abdulhaluk M. Çay, İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara 2002, s. 575-592.

7 Adı geçen bilim adamlarının iddiaları tarafımızdan tek tek ekle alınarak başka bir çalışmamızda değerlendirilecektir.

8 A.N. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987, s.3.

Herodot'un verdiği bilgilere göre göçebe Skyth'ler, Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını (Aras Nehri) geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler[9]. Tarihi olaylar dikkate alındığında Sakaların batıya göçü MÖ 7. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Herodot'un bizi yönlendirdiği taraf önemlidir. Bu durumda Massegetlerin nerede yaşadığı sorusu sorulmak zorundadır[10]. Yu Taishan'a göre Persler, Saka adını Sir Derya'nın kuzeyinde yaşayan Massagetleri tanıtmak için kullandı. Antik Yunan, Pers ve Arap kaynaklarının verdiği bilgiye göre Massagetler, Sir Derya'nın kuzeyinde İli Nehri ve Çu Nehri çevrelerinde yaşamaktaydı. Bu durumda Sakaların ana yurtları Altayların güneyi, Doğu Türkistan, Kazakistan bozkırları, Tanrı Dağları ve Fergana Vadisi gibi görünmektedir. İlk başkentleri Almatı yakınlarında olmalıdır. Bahsedilen yerler daha sonraları Massaget yurdu olarak anılmıştır. Dolayısıyla asıl merkezde kalanlar Massagetlerdir.

İran ve Çin kaynakları dikkate alındığında Massagetler, İskitler ve Sakalar aynı halk idi. Ancak onlar bir iç çekişmede bölünmüş gibi görünmektedir. Bölündükten sonra batıya gidenleri Yunanlılar, İskit olarak adlandırdı.

Bu durumda Massagetler yanı Baş Sakalar merkezde kaldı. Diğer boylar çevreye dağıldı. Bu durumda İmdadımıza yine Pers ve Yunan kaynakları yetişmektedir.

MÖ 6. yüzyılda Pers Kralı I. Darius (MÖ 522 – 485), imparatorluğu boyunca yaptığı fetihleri ve kazandığı zaferleri anlatan çok dilli (ski Persçe, Elamca ve Akadca) kitabeler yazdırır. Behistun Yazıtı adı verilen bu yazıt Sakaların coğrafyası hakkında en önemli ve en sağlam kaynaklardan biridir.

I. Darius'un Behistun Yazıtı'na göre MÖ 6. yüzyılda İskitler dörde bölünmüştü: 1) *Saka tyaiy para draya* (Deniz ötesinde yaşayan Sakalar), 2) *Saka tigrak hauda* (sivri şapkalı Sakalar), 3) *Saka hauma varga, 4) Sakaibiš tyaiy para Sugdam,*

[9] Herodotos, *Tarih*, İstanbul 2006, (çev. M. Ökmen), IV, s. 298.
[10] Yu Taishan, "The Name "Sakā", *Sıno-Platonıc Papers,* 2014, S. 251, s. 1-4.

MÖ 5. yüzyılda Ahameniş İmparatoru I. Darius tarafından çivi yazısı alfabesi ile işlettirilmiş 3 dilli Behistun kitabesinde Sakalar, *Saka tigrak hauda* (sivri başlıklı Sakalar) olarak anılmaktadır.

Saka / İskit Haritası[11]

3.1. Saka tyaiy para draya*:*

Pers kaynaklarında adı geçen *Sakā tyaiy para draya*[12] Yunanların tanıdığı İskit halkıdır. Bunlar Karadeniz'in kuzeyinde yaşamaktadır. Herodot'un ayrıntıları ile yazdığı İskitlerdir.

Bahsedilen İskitler Karadeniz'in batısında ve Kuzey Karadeniz bölgesinde, yani bugünkü Kafkasya, Romanya, Bulgaristan, Ukrayna ve Moldova topraklarında yaşamış İskit gruplarıdır. Persler için bu bölge, Hazar veya Karadeniz'in ("deniz") ötesinde olduğu için "denizin

[11] E. F. Schmidt, Persepolis III: *The Royal Tombs And Other Monuments*. Chicago 1970, The University of Chicago Oriental Institute Publications, s. 120.

[12] Eski Perçede "tyaiy" "ki" ya da "şu" anlamına, "paradraya" ise "deniz ötesinde yaşayan" anlamına gelir.

ötesinde yaşayan Sakalar" anlamına gelen "Sakā tyaiy para draya" adıyla anılmıştır.

Saka tyaiy para draya, yani denizin ötesindeki Sakaların yaşadıkları yurtlara Karadeniz'in güneydoğu sahillerini de katmak gerekir. Zira Artvin'den Sinop'a kadar Sakalarla ilgili çok sayıda önemli izler tespit edilmiştir.

İskitler / Sakaların Türkiye'deki durumu hakkında en önemli kaynak Kesenefon'un Anabasşs adlı eseridir, denilebilir. Pers İmparatoru Keyhüsrev, kendi lehine savaşması için Yunanlı bir orduyu paralı asker olarak ülkesine çağırır. Keyhüsrev'in ölümüyle sonuçlanan Runaksa Savaşı'ndan sonra bu ordu, MÖ Eylül 401-Mart 399'da memleketlerine dönerken Fırat vadisinden Karadeniz'e ulaşır. Trabzon'a ulaştıktan sonra sahile paralel olarak Sinop'a kadar yürürler. "Onbinlerin Dönüşü" adıyla tarihe geçen bu yolculuğu *Ksenophon*[13], *Anabasis* adlı eserinde ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Yunanlı askerlerin maceralarını anlatan eser, Karadeniz Bölgesi'nin etnik yapısıyla ilgili çok önemli bilgiler vermektedir.

Sakaların ismi *Anabasis*'te *Skythenler* (İskitler) biçiminde geçmektedir. Onbinler, Taokhlar ve Kaliplerin memleketlerini geçtikten sonra *Skythenler*in yurtlarına ulaşır[14]. Bahsedilen bölge büyük bir ihtimalle Bayburt ve yöresidir.

Sakalar, tarih içerisinde zaman zaman Anadolu'ya gelip yerleşmiştir[15]. Ksenophon'a göre MÖ 400'de Trabzon'a yakın bir yerde yaşamaktadırlar[16]. Onlar, günümüz Türkiye'sinin doğu bölgesinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Sakaların bir boyu olan *Phasian/Pasinler* ve onların alt kolları olan *Orbetler, Pasanlar, Gagavanlar, Kurmançlar, Sahatlar, Çavdarlar* ve *Şorlar* Türkiye'nin

---

13 Satrap Tissaphernes, Yunanlı askerlerin komutanlarını görüşmeye çağırıp hile ile öldürür. Askerler, aralarından Ksenophon'u önder seçerler. Adı geçen önder, *Onbinlerin Dönüşü'*nü *Anabasis* adlı eserinde anlatır.

14 Ksenophon, *Anabasis*, (Çeviri: Hayrullah Örs), Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s.188-189.

15 İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993, s. 36; Fahrettin Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 32.

16 Anabasis'te "Skythenler" biçiminde geçmektedirler (Ksenophon, age, s. 188-190).

doğusunda yerleşmişlerdir. Sakaların boyları *Karduklar, Botiler, Paktuk* ve *Kürtler* Türkiye'nin muhtelif yerlerinde iskân etmişlerdir. Yine Türkiye'deki *Garzan, Arzan, Guran, Müküs, Albak Akari(Hakkari), Zap, Uşani, Botan, Kürt, Kardak, Kürdek*, ... yer isimleri ve bu isimlerin bozulmuş biçimleri onların boy, soy ve aile isimlerinin miraslarıdır.

Türkiye'de Saka ismiyle başlayan yer adları dikkat çekicidir. Şavşat *Sakahazar köyü*, Artvin merkeze bağlı *Sakalar köyü*, Kağızman'da *Sakasen kalesi*, Karlıova *Sakaören köyü*, Çankırı Orta ilçesi *Sakaeli köyü*, … bunlardan bazılarıdır.

Özellikle Türkiye'nin kuzeyinde ve doğusunda binlerce Saka / İskit ok ucu bulunmuştur. Bulunan ok uçları Kars, Erzurum, Trabzon, Ordu ve Samsun müzelerinde sergilenmektedir.

Samsun Lâdik ile Amasya Taşova ve Gümüşhacıköy İmirler'deki kurganlarda MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen İskit tunç ok uçları bulunmuştur. İskitlerin kadın savaşçıları Amazonların yurdu Samsun iline bağlı Terme ilçesidir.

3.2. Saka tigrak hauda

"Sivri başlık giyen Sakalar"[17] anlamına gelmektedir. Massagetler olarak da bilinen bu grup Orta Asya'nın doğusunda; Aral Gölü çevresi, günümüz Kazakistan), Türkmenistan ve Özbekistan bölgelerinde yaşamıştır. Merkezleri İli ve Çu Nehri çevresidir. Başkentleri, Almaatı çevresindedir. Antik Pers yazıtlarına göre, bu grup Hindikuş Dağları'nın kuzeyinde, Amu Derya ve Sir Derya nehirleri civarında yaşayan göçebe bir halktı. Ayrıca, bu Saka grubu, Hindistan sınırına yakın bölgelerde de bulunmuş olabilir.

İran kaynakları, Saka adını hem Massaget hem de Sakalar için kullanmıştır. MÖ 7. yüzyılda Sakalar batıya taşındığında Çu ve İli Nehri vadilerinde onların kalıntılarını kaldığı açıktır.

Behistun Yazıtı'nda Darius, "Sakā tigrak haudā" halkının Perslere karşı başkaldırdığını ve Darius'un bu isyanı bastırdığını

[17] "Tigrak haudā": Bu terim, Eski Persçede "sivri başlık" anlamına gelir. "Tigra" "sivri", "khuda" ise "başlık" ya da "şapka" anlamındadır.

kaydeder. Bu yazıt, Perslerin, İskitler ve diğer göçebe halklarla olan ilişkileri hakkında önemli bilgiler sunar.

Antik Yunan yazarı coğrafyacı Strabon da onlar hakkında bilgi verir. O, Hazar Denizi'nin çevresinde yaşayan göçebe halkların *Daha* olarak adlandırıldığını belirtir. Hazar Denizi'nin doğusunda yurt tutan topluluklara ise Massaget ve Saka dendiğini bildirir[18].

Sakaların ana kolu ya da Massgetler konusunda Herodot da çok önemli bilgiler vermektedir. Massagetler'in Tomris adlı bir kraliçesi vardır. Pers Kralı II Kiros ile yaptığı savaş anlatılır. MÖ 6. yüzyılda yaşanan bu olay, Tomris'in oğlu Spargapises'in Persler tarafından esir alınması ve intihar etmesiyle sonuçlanmış, Tomris ise bunun intikamını almak için Pers ordusuna karşı savaş açmıştır. Tomris, Kiros'u yenerek onu öldürmüş ve Herodot'a göre, Tomris, Kiros'un kesik başını kan dolu bir tuluma atarak intikamını almıştır. Bu olay; hem Massagetlerin gücünü hem de Tomris'in cesaretini ve liderliğini sembolize eder.

MÖ 2. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçi, filozof ve devlet adamıdır Arrianos, antik çağın en önemli tarihçilerinden biri olarak kabul edilir ve özellikle Büyük İskender'in seferlerini anlattığı eseriyle tanınır. Arrianos'un en önemli eseri "Anabasis Alexandri" (İskender'in Seferleri) adlı çalışmasıdır.

MÖ 1. yüzyılda yaşamış Yunan tarihçisi Diodoros Sikolos (Diodorus Siculus), "Bibliotheca Historica" (Tarih Kütüphanesi) adlı kapsamlı tarih çalışmasında da Pers kralı II. Kyros'un İskit kraliçesi olan Tomris'e karşı sava açtığını anlatmaktadır. O, İskitler ve Sakaların, Büyük İskender'in seferleri sırasında karşılaşılan göçebe halklar arasında olduğu, Persler ve Sogdiana'ya komşu olduklarını anlatır.

MÖ 4. yüzyılda gerçekleştirdiği Asya seferi boyunca İskender, Orta Asya'da geniş fetihler yaparken İskitlerle da çatışmıştır. En önemli karşılaşmalardan biri, İskender'in MÖ 329 yılında, bugünkü Orta Asya'nın *Amu Derya Nehri* kıyılarında (o dönemdeki adıyla Oxus Nehri) gerçekleşmiştir. İskender, o dönemde Sakaların (İskitlerin bir

[18] Strabon, *Geographica*. (ed. A. Meineke), Leipzig: Teubner. 1877, C. VIII, s.1-2.

kolu) kontrolünde olan Sogdiana ve Baktriya bölgelerini fethetmeye çalışırken, İskitler bu fetihlere karşı direniş göstermiştir. İskender'in İskitlerle çatıştığı en bilinen olaylardan biri, *Jaxartes Muharebesi*'dir. Bu muharebe, bugünkü *Sir Darya Nehri* kıyısında (eski adıyla Jaxartes Nehri) gerçekleşmiştir. İskender kendisini, bu nehrin kuzeyinde yaşayan göçebe İskitler tarafından tehdit altında hissettiği için bölgede bir sınır kalesi inşa etmeye çalıştı. İskitler, bu duruma karşı harekete geçti ve İskender'in ordusuyla bir muharebeye girdiler. İskender'in ordusu Sir Derya'yı geçip Sakalara saldırdı. Ancak başarı elde edemeyeceğini anlayarak onurlu bir barış yapmayı kabul ettiler[19].

Aslında Kaşgarlı Mahmud üzerine basa basa Alp Er Tunga'nın coğrafyası hakkında bilgi verirken tam da Yunan, Arap ve Fars kaynakları ile uyum içerisindedir. Kâşgarlı'nın kaydettiği gibi Alp Er Tunga'nın Türkistan'da Türk geleneğine göre muhtelif merkezleri vardı, fakat bunların başlıcası olan "Ordu Kend", havası güzel olan Kâşgar'da idi. Bugünkü Maralbaşı şehri olan Barçuk'un kuruluşu da Alp Er Tunga'ya dayandırılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre *Tunga Alp Er / Efrasiyap*'ın *Barsgan:* (<Barsa Han?) isimli bir oğlu vardır. Kâşgarlı Mahmud'un babasının doğup büyüdüğü Barsgan şehrini,[20], Barsa Han'ın kurduğunu iddia ederek şehre bir kimlik kazandırmıştır. Adı geçen şehir Kırgızistan'ın Issık Göl ili sınırları içinde Issık Göl'nün güney kıyısında küçük bir kasabadır. Bars Han'ın başkenti (Ordu), Tanrı Dağları ve Issık Göl yakınlarında yer almaktadır. Bu çevrede yapılan kazılarda o döneme ait pek çok şehir ve han kalıntıları bulunmuştur[21]. Kâşgarlı'ya göre Alp Er Tunga'nın Türkistan'da farklı yerlerde merkezleri vardı. Fakat bunların içerisinde Ordu-kent yani Kâşgar çok özel bir yere sahipti[22]. *Balasagun* şehrinin

19 Muzaffer Demir, Büyük İskender'in Yaşlı İskit Elçisi İle Diyaloğu Üzerine Yeni Değerlendirmeler, *TÜBA*, AR, 34/2024, s. 81.

20 Besim Atalay, *Divanü Lügat-it–Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1940 s. 417-418 (Bundan sonra DLT olarak kısaltılacaktır).

21 Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006, s 109.

22 DLT, I, 417-124.

yakınlarında da bir Ordu şehri vardı. Balasagun şehrine de Kozordu denilmekteydi[23].

3.3. Saka hauma varga

Pers kaynaklarında geçen *Saka hauma varga*[24], haoma adlı kutsal bir bitki ile ilişkili olduğunu veya haoma içeceğini kullanan bir topluluk olduğunu düşünülmektedir.

Herodotos'ta geçen *Sakai Amyrgioi*[25] olmalıdır. Onların yurdu Çin sınırları idi. Onlar da başlık takmaktaydı. Ancak onların başlıkları baş bölgesini tamamen kapatan durumda olup daha kısa idi. Başlık yukarıya değil geriye kıvrıktır[26].

Ayrıca I. Darius'un Persepolis yazıtında *Sakaibiš tyaiy para Sugdam* (H, satır 3-10) adı geçmektedir. Persçede "tyaiy" bir yerden" ya da "bir yerden gelen" anlamına gelir. "Para" ötesinde ya da ötesinde olan" anlamındadır. Tamlamanın tamamı Soğd ötesinden gelen Sakalar biçiminde adlandırılabilir. Bu da *Saka hauma varga*'lar gibi durmaktadır. Persler onlara "Bizim Saka"lar" adını vermiştir. Araştırmacılar onların *Saka hauma varga* ile aynı halk olduğunu vurgulamıştır[27].

3.4.Sogdler

Herdedot, Massagetlere komşu olan Arimaspesler ve İssedon adlı kavimlerden bahseder. Arimaspesler, İssedonları yurtlarından kovar. Onlar da İskitleri yurtlarından atar. İskitler de batıya göçerler. Buradaki tarihi rolü dikkate alındığında İssedonların çok büyük

23 DLT, I, 417-124.

24 *Hauma varga*, "haoma içenler" veya "haoma hazırlayanlar" anlamına gelmektedir. Haoma, Zerdüşt dininde önemli bir yer tutan, kutsal kabul edilen bir bitkidir ve bu bitkiden yapılan içeceğin dini ritüellerde kullanıldığı bilinir. Fiziksel ve ruhsal güç verdiğine inanılan, ritüellerde kullanılan bir bitkidir.

25 "haoma"nın Yunanca karşılığı "ambrosia"dır. Ambrosia, Yunan mitolojisinde bazen Tanrıların yiyeceği, bazen içeceği ve genel olarak "sonsuz hayat" veren balımsı bir madde olarak tasvir edilir. Herodotos onlara Sakai *Amyrgioi* adı verirken Persçe karşılığını dikkate almış olmalıdır.

26 M. Duran, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21 (3),*s. 752.

27 Duran, agm, , s. 733.

ihtimalle Çin tarihlerinde geçen Yüeçilerdir. Çin kaynağı Han shu'nun "Xiya Zhuan B" de (Batı Bölgeleri Monografisi) anlatılanlara göre Sakalar İli ve Çu Nehirleri vadisinde yaşarken MÖ 177/176'da Yüeçiler, Hunlar tarafından batıya sürüldü. MÖ 130'da Sakalara saldırdı ve onları yendi. Sakalar İli ve Çu vadisinden çekilmek zorunda kaldı. Onların büyük bir bölümü Baktriya'ya taşındı[28].

Onları süren **Arimaspesler**, antik çağda yaşamış bir halktır. Genellikle **Saka** / **İskit** kökenli bir topluluk olarak kabul edilen Arimaspesler, Yunan kaynaklarında sıkça bahsedilmiş ve Kuzeydoğu Asya'nın bozkır bölgelerinde yaşayan bir halk olarak tanımlanmıştır[29].

I.Darius'un tahta çıktığı MÖ. 520'li yıllarda doğuda İssedonlar, Sakaların yurdunu işgal ettiğinde halkın bir bölümü Sir Derya'yı geçerek biraz daha güneye indi. Buraya inen halkın yaşadığı yer 6. yüzyıl İran yazılı kaynaklarında Sogdiana olarak geçmektedir. Öğle anlaşılmaktadır ki Soğd olarak bilinen kavim de Sakalardan ayrılmadır. Nitekim *Saka-it > Saga-id> Soğd* sözcüğüne dönüşmüş olmalıdır. Onların yurdu ise Semerkant, Buhara, Hucend, Keşmir ve çevresidir. Eski İran dini Zerdüşlüğü kabul edip İranileşmişlerdir.

4.Milatın İlk Yıllarında İskit Ana Yurdunda Durum

Amasyalı coğrafyacı Strabo (MÖ 64/63–MS 24), İskit yurdunu şöyle tanımlamaktadır:

> *"Hyrcanian Denizi'nden (Hazar Denizi) Arii'ye[30] kadar yaklaşık 6000 stadia[31] vardır. Sonra Bactriana, Sogdiana ve son olarak göçebe İskitler gelir. Makedonyalılar Ariana'dan[32] sonra gelen tüm dağlara Kafkasya adını verdiler, ancak barbarlar arasında Parapomisus'un[33] yükseklikleri ve kuzey kısımları*

28 Yu Taishan, agm, s. 9
29 Herodotos, *Tarih*, İstanbul 2006, (çev. M. Ökmen), IV, s. 299.
30 Bugünkü İran'ın doğusu ile Afganistan'ın batısında bulunan, antik çağda *Ariana* adı verilen bölge.
31 180 m uzunluğunda ölçü birimi. 6000 stadia yaklaşık 1100-1200 km arasıdır.
32 Pers İmparatorluğu'nun doğu kısmında yer alan geniş bir bölgeye verilen isimdir.
33 Hindukuş Dağları.

Emoda[34] *ve Imaus Dağı*[35] *olarak adlandırıldı; ... (Hazar Denizi'nin) sol tarafta bu kısımların karşısında İskit ve göçebe milletler yer alır, kuzey tarafının tamamını işgal ederler. Hazar Denizi'nden başlayarak İskitlerin çoğuna Dahæ Scythæ denir ve daha doğuya doğru yerleşenlere Massagetae ve Saka denir; geri kalanların ortak adı İskitlerdir, ancak her ayrı kabilenin kendine özgü bir adı vardır. Hepsi veya en büyük kısmı göçebedir. En iyi bilinen kabileler, Yunanlıları Bactriana'dan mahrum edenler, Asii, Pasiani, (Asiani?/ Gasiani?), Tochari ve Sacarauli'dir*[36]*. Bunlar, Iaxartes'in diğer tarafındaki ülkeden, Sacæ ve Sogdiani'nin karşısından geldiler ve bu ülke de Sacæ tarafından işgal edildi; Dahæ'nin bazı kabilelerine Aparni, bazılarına Xanthii, diğerlerine Pissuri soyadı verildi. Aparniler bu halkların herhangi birinin en yakınına Llyrcania'ya ve Hazar Denizi'ne yaklaşır. Diğerleri Aria'nın karşısındaki ülkeye kadar uzanır"*[37].

Strabon'un verdiği bilgilere göre Massagetlerin dört boyu vardı. Bunlardan biri: *Asii*'ler idi. Onlar; *Aslar* ya da "Aslar kavmi," Asya'ya adını verdiği düşünülen eski bir halktır.

4.1.Asii'ler

Aslar, tarihsel olarak İskit ve Sarmat kültürleriyle ilişkili bir kavim olarak bilinmektedir. Genellikle Orta Asya ve Kafkasya'nın kuzey bölgelerinde yaşamışlardır. Bazı tarihçilere göre, "As" ya da "Aes" adı, zamanla Asya isminin kaynağını oluşturmuştur. Aslar, MÖ 1. binyılda İskitler ve Sarmatlar gibi göçebe kültürlerle ilişkili bir halktır. Orta Asya bozkırlarından Kafkasya'ya ve hatta Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir bölgede yaşamışlardır. Aslar, zamanla Doğu Avrupa'ya ve Batı Asya'ya göç etmiş, bu bölgelerdeki diğer halklarla etkileşimde bulunmuşlardır.

---

34 Emoda Dağları, genellik olarak Himalayalar veya Tibet Platosu bölgesi.
35 Himalayalar ve Pamirs Dağları gibi dağlık bölgeler.
36 Yu Taishan'e göre Sarmatların yöneticisi bu boy olduğu için Massagetlere Saa veya Massagetler denildi (Yu Taishan, agm,, s. 8)
37 Strabon, *age,* s.1-2.

4.2. Tochari'ler

Bir diğer boy *Tochari*'lerdir. Tochariler, özellikle MÖ 1. binyılda Tarım Havzası'nda yerleşiktiler. Bu bölge, İpek Yolu'nun önemli bir merkeziydi ve doğu ile batı arasında bir ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Bugünkü Kaşgar, Kucha, Hotan ve Loulan gibi şehirlerin bulunduğu bölgelerde Tocharilere ait yerleşim izleri bulunmuştur.

4.3. Gasiani

Strabon'a göre Sakaların bir boyudur. Tarihçilerin çoğu Hazarların kökeninin Gasianilere dayandığını kabul eder. Hazarların kökenine dair bazı teoriler, onları daha eski Orta Asya halkları olan İskitler ve Sarmatlarla ilişkilendirir. Bize göre de 7. ve 10. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa ve Kafkasya'da güçlü bir devlet kurmuş olan yarı-göçebe Hazarlar onların devamı idi. Gasiani (>Kasar, Hazar). Hazar Denizinin adı da bu boydan gelmektedir.

4.4. Sacarauliler

Sacarauli (veya Sakarauloi), antik dönem yazılarında adı geçen bir halktır. Strabon'a göre Massegetlerin ana boyudur. İli ve Chu Nehirlerinin vadilerinde kalan Massagetae'nin kalıntılarıdır. Bu yüzden geride kalan Massagetlere Saka adı verilmiştir. Muhtemelen Sakaların bir başka söylenişidir.

Massagetae, özünde Sacarauli ile bir kabile konfederasyonuydu. Aslen İli ve Çu nehirlerinin vadilerinde yaşadılar ve Persler tarafından Sakā olarak adlandırıldılar. MÖ yedinci yüzyılın sonlarına doğru Massagetae, Doğu'dan gelen *Issedones* tarafından kovuldu ve bu nedenle Sir Darya'nın kuzey kıyısına taşındılar, ancak kalıntıları orijinal topraklarında kaldı ve Issedones'e tabi oldu. Massagetae'nin kalıntıları, Sacae'nin dört kabilesinden biri olan Sacarauli idi. Massagetae, en geç I. Darius'un tahta çıkışının arifesinde batıya genişleyen Issedones tarafından Syr Darya'nın kuzey kıyısından da sürüldü. Bazıları Sir Darya'yı geçerek güneye gitti ve Sogdiana'ya girdi. Darius I ve

Alexander'ın karşılaştığı Sacae, Sir Darya'nın kuzey kıyısını işgal eden Issedones'ti[38].

4.5. Daha İskitleri

Amasyalı coğrafyacı Strabo'nun bahsettiği **Daha İskitleri**, MÖ 7-2. yüzyılda Orta Asya'nın güneyinde ve İran Platosu'nun kuzeydoğusunda yaşamış olan ***Daha*** (veya ***Dahae***) adlı göçebe bir halktır. Onlar, genellikle **İskitler** ile ilişkilendirilir ve bu nedenle "Daha İskitleri" olarak anılırlar. Hazar Denizi'nin doğusundaki bölgelerde, bugünkü Türkmenistan, Kazakistan ve İran'ın kuzeydoğusunda yaşamışlardır. Pers Kralı I. Darius zamanında, Perslerin hizmetine girerek Pers ordusunda paralı asker olarak görev yapmışlardır. *Parni, Xanthii* ve *Pissuri* olmak üzere üç boydan oluşmaktadır. Daha İskitleri'nin en bilinen boyu olan *Parniler*, daha sonra *Part İmparatorluğu*'nun kurmuştur.

Sonuç

Arkeolojik buluntular dikkate alındığında Sakaların ana yurdu Altaylar ve Yenisey boylarıdır. Onlar Altaylar'dan güneye inmişler; Tanrı Dağları, Aral Gölü, Seyhun boylarında tarih sahnesine çıkmışlardır. Onların ilk tespit edilebilen yurtları buralardır. Buradan ayrılan bazı kolları daha kuzeylere göçmüştür. Zira günümüzde Yakutistan'da yaşayan ve Türkçe konuşan halka *Saha Türkleri* denmektedir.

Sakaların asıl yurtta kalan boyları Yunan ve Pers kaynaklarında Saka ya da Massagetler olarak geçmektedir. Massaget, "Baş Sakalar" anlamına gelmektedir. Onlar Aral çevresi, Tanrı Dağları, Özbekistan'ın kuzeyinde, ana yurtta yaşayan Sakalardır.

Sakalar, dış ve iç etkenlerden dolayı bölünmüştür. Batıya göçenleri Yunan yazarlar *İskitler* olarak dünyaya tanıtmıştır.

Sakaların bir bölümü de Doğu Türkistan tarafına göçmüştür. Onları Pers kaynakları *Saka hauma varga* Yunan kaynakları ise *Sakai Amyrgioi* olarak anmışlardır.

[38] Yu Taishan, agm, s. 8.

Sakalar, dünya tarihinde çok önemli roller oynamışlardır. Asya kıtasına ad veren Asii'ler, Hazar Devleti'ni kuran Gasianiler, Saka boylarıdır.

Sakalar, M.S. II. yüzyılın sonlarına doğru zayıflayıp yıkılırlar[39], Hunlar ve diğer kavimlerin arasına karışırlar. Çok az bir kısmı Moğol dönemine kadar varlığını sürdürdü. Moğol istilâsı sırasında kuzeye çekildiler. Günümüzde Moğolistan'ın kuzeyinde yarı bağımsız bir devletleri olan Saha Türkleri, Sakaların / İskitlerin torunlarıdır[40].

Kaynakça

Ahmet Altungök, *Geç Antik Çağ Önasya Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2023.
Besim Atalay, *Divanü Lügat-it–Türk Tercümesi*, C. I, Ankara 1940.
Abdulhaluk M. Çay, İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara
Muzaffer Demir, Büyük İskender'in Yaşlı İskit Elçisi İle Diyaloğu Üzerine Yeni Değerlendirmeler, *TÜBA*, AR, 34/2024, s. 81.
M. Duran, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21 (3),*s. 752.
İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993.
Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006.
Herodotos, *Tarih*, İstanbul 2006, (çev. M. Ökmen), IV, s. 298
Fahrettin Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992.
Fatih Kirişçioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri,* Ankara 1999.
Ksenophon, *Anabasis*, (Çeviri: Hayrullah Örs), Maarif Matbaası, İstanbul 1944.
A.N. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987.
E. F. Schmidt, Persepolis III: *The Royal Tombs And Other Monuments.* Chicago 1970, The University of Chicago Oriental Institute Publications, s. 120.
Strabon, *Geographica*. (ed. A. Meineke), Leipzig: Teubner. 1877, C. VIII.
Yu Taishan, "The Name "Sakā", *Sıno-Platonıc Papers,* 2014, S. 251, s. 1-4.
Zeki Velidî Togan, "Sakalar", *Belgelerle Türk Tarihi dergisi*, İstanbul 1987, s. 33.

[39] Zeki Velidî Togan, "Sakalar", *Belgelerle Türk Tarihi dergisi*, İstanbul 1987, s. 33.
[40] Fatih Kirişçioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri,* Ankara 1999, s. 9.